

تبیین ابعاد تربیتی عفاف از منظر سوره نور

فاطمه گنجعلی^۱

چکیده

از فضایل اخلاقی مورد تاکید اسلام عفاف است که در اصطلاح به نیروی درونی تعدیل کننده شهوات و غرایز انسان اطلاق می‌شود. توجه بسیار آیات نشان از اهمیت این مسئله در اسلام دارد. سوره نور خط عفت مومنان را دنبال می‌کند و در راستای دور کردن جامعه از اعمال منافی عفت و سوق دادن مردم به سوی پاکی است. گویش صحیح عفاف به فتح عین است و نباید آن را مترادف با حجاب دانست، بلکه از ابعاد وسیعی برخوردار است که حجاب یکی از مصادیق آن به شمار می‌آید. همچنین صفت مشترک میان نوع انسان است و با توجه به مسئله پاکدامنی انسان‌ها برای هر دو جنس زن و مرد ضرورت دارد. پژوهش حاضر با عنوان تبیین ابعاد تربیتی عفاف از منظر سوره نور به شیوه وحیانی- قرآنی و با استناد به منابع کتابخانه به روش توصیفی است و دربردارنده مباحث مفهومی عفاف، سیمای عفاف در قرآن، جایگاه عفاف در اسلام و تبیین ابعاد عفاف در حوزه اجتماعی و خانوادگی و فردی است. اهمیت این مسئله موجب گردیده است که قسمت عظیمی از دستورات اخلاقی اسلام به آن اختصاص داشته باشد.

کلمات کلیدی: ابعاد تربیتی، سوره نور، عفاف

۱. دانش آموخته سطح ۲ مدرسه علمیه الزهرا علیها السلام، تهران، ایران

مقدمه

از آنجا که عفاف یکی از فضایل اخلاقی است که همواره در تعالیم اسلامی جایگاه والایی داشته و توجه خاصی بدان شده است، از این رو شناخت ابعاد آن در قرآن حائز اهمیت بوده و رعایت این فضیلت دارای آثار فردی و اجتماعی بسیاری است. اهمیت عفاف بدان جهت است که به عنوان یک حالت درونی که از فطرت انسان سرچشمه می‌گیرد، بهترین عامل برای کنترل و تعدیل‌کننده شهوات در معنای عام آن است. با این همه واژه عفاف آنگونه که شایسته است شناخته نشده، لذا یا مترادف حجاب دانسته شده و یا معنای آن به پاکدامنی و خویش‌داری در مسائل جنسی تقلیل داده شده است، در حالی که معنا و مفهوم عفاف فراتر از این است. مفهومی که از عفاف رواج یافته نه با معنای لغوی آن سازگاری دارد و نه با آنچه در تعالیم اسلامی ذکر شده است. گستره عفاف به گستردگی زندگی انسان است و اختصاصی به غریزه جنسی ندارد. از این رو باید دید سخن خداوند در قرآن و به خصوص سوره نور در مورد عفاف در بعد اجتماعی و خانوادگی و فردی چیست؟ از جمله پژوهش‌های انجام شده در این زمینه می‌توان به مقاله موسوی نیا با عنوان «واژه‌شناسی عفاف و حجاب» و مقاله هاشمی با عنوان «رابطه حجاب و عفاف» و همچنین مقاله فرهادیان با عنوان «عفاف در رفتار» در حیطه حجاب و پوشش اشاره کرد. توجه این سوره به عفاف بیانگر ابعاد گسترده آن است و مراعات آن برای هر دو جنس زن و مرد ضرورت دارد.

۱- مفهوم‌شناسی

۱-۱- عفاف در لغت

واژه «عفاف» به فتح عین مصدر ماده «عَفَّ» می‌باشد که مصدر دیگر آن «عَفَّ» است و این دو دقیقاً به یک معنا می‌باشند و به جای یکدیگر به کار می‌روند. عفت را اینگونه معنی کرده‌اند: «العَفَّةُ الْكَفَّ عَمَّا لَا يَحِلُّ»: «عفت خودداری از چیزی است که حلال نباشد». ابن منظور در تعریف واژه عفاف می‌گوید: «العَفَّةُ الْكَفَّ عَمَّا لَا يَحِلُّ وَ لَا يَجْمَلُ»^۲: «عفاف خودداری از عمل یا سخنی که حلال و نیکو نیست». راغب اصفهانی می‌گوید: «العَفَّةُ حُصُولُ حَالَةٍ لِلنَّفْسِ تَمْنَعُ بِهَا عَنْ غَلْبَةِ الشَّهْوَةِ»: «عفت حالت

^۱ فراهیدی، العین، ج ۱، ص ۹۲

^۲ ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۲۵۳

درونی و نفسانی است که توسط آن از غلبه شهوت جلوگیری شود» و در ادامه می‌افزاید: «و اصله الاقتصار علی تناول الشیء القلیل»: «و اصل آن اکتفا به بهره‌مندی کم از چیزی است». ^۱طریحی در مجمع البحرین می‌آورد: «عَفَّ عن الشیء ای امتنع عنه فهو عَفِیف»: ^۲«عفاف از چیزی ورزید، یعنی از آن امتناع ورزید، پس او عَفِیف است». شرتونی درباره این واژه می‌نویسد: «عَفَّ الرَّجُل: کَفَّ عمالاً یحلّ و لا یجمل قولاً أو فعلاً و امتنع»: ^۳«عفاف ورزید: یعنی در گفتار و کردار و آنچه حلال نیست دوری جست و خویشتن‌داری نمود».

در ادبیات فارسی عفاف از نظر گویش متفاوت است. در تداول غالباً به کسر اول تلفظ می‌کنند و در این معانی به کار رفته است: پارسایی، پرهیزگاری، پاکدامنی. ^۴در لغت دهخدا چنین آمده است: پارسایی، پرهیزگاری، نهفتگی، پاکدامنی، خویشتن‌داری. به طور کلی در زبان فارسی خودداری و دوری از کارهای حرام، خویشتن‌داری در امور جنسی و پاکدامنی را عفاف گویند. ^۵

۱-۲- مفهوم اصطلاحی عفاف

عفاف و عفت از اصطلاحاتی است که در علم اخلاق از آن بحث می‌شود و آن در شمار مهم‌ترین فضایل آورده می‌شود. علمای اخلاق در تعریف آن گفته‌اند: «عفت ضد شره (خویشتن‌داری و کفّ نفس) آن است که قوه شهویه در خوردن و نکاح (امور جنسی) از حیث کم و کیف مطیع و فرمانبر عقل باشد و از آنچه نهی می‌کند، اجتناب کند و این همان حد اعتدال است که عقل و شرع پسندیده است». ^۶

شهید مطهری عفاف را یک حالت نفسانی می‌داند که عبارت است از رام بودن قوه شهوانی تحت حکومت عقل و ایمان، به عبارت دیگر برخورداری از عفت یعنی اینکه انسان تحت تاثیر قوای شهوانی خود نباشد، شره نداشتن. ^۷

^۱ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص ۵۷۳

^۲ طریحی، مجمع البحرین، ج ۵، ص ۱۰۱

^۳ شرتونی، اقرب الموارد، ج ۲، ص ۸۰۳

^۴ معین، فرهنگ معین، ص ۱۱۲۶

^۵ منصوریان، پرده جمال، ص ۶۷-۶۶

^۶ مجتبوی، علم اخلاق اسلامی، ص ۱۷۹

^۷ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۱۰۴

شره اطاعت از شهوت و شکم و حرص شدید در خوردن و آمیزش کردن است. گاهی آن را به معنی مطلق پیروی از قوه شهویه در همه خواهش‌های آن گرفته‌اند و بدین‌سان شره جنس رذایل قوه شهویه به شمار می‌رود.^۱

عفت در حقیقت کنترل شهوت است و شهوت در لغت یک مفهوم عام دارد که هرگونه خواهش نفس و میل و رغبت به لذات مادی را شامل می‌شود و یک مفهوم خاص هم دارد که همان شهوت جنسی است.

عفت نیز دو مفهوم دارد؛ مفهوم عام که عبارت است از خویشتن‌داری در برابر هرگونه تمایل افراطی نفسانی و مفهوم خاص آن خودداری از تمایلات افراطی جنسی است.^۲

۲- جایگاه و اهمیت عفاف در اسلام

عفاف و پاکدامنی جایگاهی ویژه در زندگی انسان‌ها دارد تا جایی که بدون آن آدمی در باتلاق خواهش‌های نفسانی زودگذر گرفتار می‌شود و هرگز به عزتمندی پاکیزگی و کمال نخواهد رسید. انسان پاکدامن هرگز خود را آلوده به گناه نمی‌کند و در پرتو پاکدامنی است که افکار و گفتار و کردارش پاکیزه می‌گردد. پاکدامنی نشانه ایمان است و هر چه انسان‌ها از ایمانی قوی‌تر برخوردار باشند به پاکدامنی ماندگارتر می‌رسند.

۲-۱- برترین عبادت

در سخن و سیره معصومین علیهم السلام عفاف در «بطن» و «فرج» عبادت شمرده شده است امام باقر در این باره می‌فرمایند: «ما عُبِدَ اللهُ بشيءٍ افضل من عَفَّةِ بَطْنٍ و فرجٍ»^۳: «خداوند به اندازه هیچ چیز برتر از عفت بطن و فرج پرستیده نشده است» و امیرمومنان می‌فرمایند: «افضل العبادۃ العفاف»^۴: «برترین عبادت‌ها عفاف و پاکدامنی است».

^۱ مجتبوی، همان، ص ۱۷۴

^۲ قاضی‌زاده، احمدی سلیمانی، عفاف در آیات و نگاهی به روایات، ص ۵

^۳ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۷۹

^۴ همان، ج ۲، ص ۴۶۸

۲-۲- برترین جهاد

انسان عقیف مقامی ارزشمند نزد خداوند متعال دارد و تا جایی می‌تواند اوج بگیرد که هم ردیف مجاهدان شهید در راه خدا و فرشتگان به حساب آید، زیرا در عین توان بر گناه چشم می‌پوشد و پاک می‌ماند. امیرالمومنین می‌فرماید: «ما المجاهد الشَّهید فی سبیل اللّٰه باعظم اجراً ممّن قدر فعفّ لکاد العقیف ان یکون ملکاً من الملائکة»^۱ «پاداش مجاهد شهید در راه خدا بزرگتر از پاداش عقیف پاکدامنی نیست که توان بر گناه دارد ولی آلوده نمی‌گردد. همانا نزدیک است عقیفه پاکدامن فرشته‌ای از فرشتگان گردد». خواهش‌های نفسانی ابعاد گوناگون دارد، از جمله آن‌ها شهوت شکم و غرایز جنسی است که از سخت‌ترین خواهش‌های نفسانی است و چیره شدن بر آن‌ها بسیار مشکل است. کسی که بتواند بر آنها چیرگی یابد می‌تواند مراتبی از کمال را بپیماید.

۳- عفاف در سیمای قرآن

در قرآن چهار بار از ریشه عفاف استفاده شده است: ۱- حالت رفتاری مسلمان فقیر را به نمایش می‌گذارد که چگونه خود را با رفتاری عقیفانه بی‌نیاز جلوه می‌دهد: «یحسبهم الجاهل اغنیاء من التّعفف»^۲ «ناآگاه گمان می‌برد که اینان توانگرند زیرا عفاف می‌ورزند». کنش بزرگ منشانه، خویش‌داری، عزت نفس و امتناع از دست دراز کردن به سوی دیگران بیانگر عفاف است.

۲- درباره شناخت زمان رشد و بلوغ یتیمان، به سرپرستان سفارش می‌کند که از دست درازی به اموال آنان خودداری کنند و عفاف ورزند. در این آیه نیز خویش‌داری را عفاف خوانده است: «...من کان غنیاً فلیستعفف»^۳.

۳- خویش‌داری و مراقبت از فرو رفتن در شهوات جنسی را استعفاف می‌داند: «و لیستعفف الذّین لا یجدون نکاحاً حتّٰی یغنیهم اللّٰه من فضله»^۴ «و کسانی که اسباب زناشویی نمی‌یابند پاکدامنی ورزند تا آنکه خداوند از بخشش خویش توانگرشان گرداند».

^۱ فیض الاسلام، نهج البلاغه، ح ۴۶۶

^۲ بقره: ۲۷۳

^۳ نساء: ۶

^۴ نور: ۳۲

هنگام ورود به اتاق پدر و مادر نیز می‌گردد. قرآن هر رفتاری که به صورتی به عفت عمومی آسیب می‌زند ممنوع کرده است.^۱

در واقع آیه و رابط فرزندان و پدر و مادر را تنظیم می‌کند تو زمینه‌های آلودگی را از درون خانه بزدايد. «حلم» به معنای مهار نفس و نشانه عقل است و گاهی به معنای عقل می‌آید. در اینجا کنایه از بلوغ است، چرا که معمولاً بلوغ انسان همراه با یک جهش عقلی و فکری است. البته به خواب‌های نزدیک بلوغ هم گفته می‌شود که سبب احتلام می‌شود. در این هنگام کودکان در ردیف بزرگسالان قرار می‌گیرند و تکلیفی بر عهده آنان می‌آید.^۲

خطاب آیه به مومنان است زیرا اینان به حکم اعتقاد قلبی به طور کامل قانون گرایند. اسلام برای پاک کردن محیط خانواده از لوث گناه و آراستن آن به صفای عفاف و پاکی چشم و دل سفارش می‌کند که عفت عمومی از داخل خانه پایه‌گذاری شود و کودکان تحریک جنسی نشوند. به آنان آموزش داده شود که به حریم خصوصی و جنسی خانواده احترام بگذارند و در خانه اوقات باید تقسیم شود، زمانی برای ملاقات آزاد و دوستانه و زمانی برای ملاقات خصوصی با همسر قرار داده شود.

۷-۲- کودکان بالغ

«و إذا بلغ الأطفال منكم الحلم فليستأذنوا...»^۳

هنگامی که اطفال به سن بلوغ رسیدند دیگر نباید به چشم کودکی به آنان نگریست. آنان باید در همه حال اجازه بگیرند، چون اکنون مرد یا زنی تازه سال است، به مرحله تشکیل خانواده و استقلال خانوادگی رسیده است و نگاه پدر و مادر به او نگاه به یک انسان بالغ است. این دستورها همه به صلاح و مصلحت خانواده‌ها است. خانواده‌های بی‌بندوبار که قواعد فوق را رعایت نمی‌کنند بسیار دشوار است که فرزندان عفیفی داشته باشند. حال آنکه عفاف جنسی از اصول اولیه سلامت اخلاق و پاکی روابط انسانی است.^۴

^۱ بهرام‌پور، سوره نور شعاع عفت، ص ۸-۷

^۲ رضایی اصفهانی، تفسیر قرآن مهر، ص ۳۷۳

^۳ همان: ۵۹

^۴ بهشتی، همان، ص ۳۹۸

۷-۳- عفاف افراد مجرد

«و لیستعفف الذین لا یجدون نکاحاً حتّٰی یغنیهم اللّٰه من فضله ...»^۱ و باید کسانی که وسیله نکاح نمی‌یابند عفت بورزند تا زمانی که خدا آنها را از فضل خود بی‌نیاز کند. آیه به غیر متاهلان سفارش عفت و پاکدامنی می‌نماید، زیرا دسترسی نداشتن به همسر نمی‌تواند مجوزی برای گناه باشد. صبر و عفت لازم است، پس در این راه باید هم جوانان خود را حفظ کنند و هم خانواده و حکومت اقدام نمایند و ثروتمندان جامعه هم در این امر مقدس مشارکت داشته باشند. در کنار دستور به عفاف مژده می‌دهد که خداوند از فضل خود افراد عفیف را بی‌نیاز می‌کند تا بتوانند ازدواج کنند.^۲

۷-۳-۱- عفاف مالی

«... و لا تکرهوا فتیاتکم علی البقاء إن أردن تحصناً» ادامه آیه به یکی از اعمال زشت دنیا پسندان اشاره کرده و می‌فرماید: «کنیزان خود را به خاطر تحصیل متاع زودگذر دنیا مجبور به خودفروشی نکنند اگر آنها می‌خواهند پاک بمانند».^۳ در واقع کسانی که ناموس فروشی می‌کنند و ارضای شهوت شیطانی دیگران را وسیله ارتزاق و کسب درآمد می‌سازند از جاده عفاف خارج شده‌اند. در دوران نزول قرآن که برده‌داری بر شرق و غرب عالم حاکم بود، کنیزان مظلوم و محروم از آزادی برای موالی خود وسیله کسب درآمد بودند و با اکراه آنها را به ناموس فروشی وادار می‌کردند تا هرچه بیشتر به وسیله آنها ثروت اندوزی کنند. امروزه نیز افرادی در جامعه هستند که بانوان را به فساد می‌کشانند و برای استفاده مادی در اختیار افراد هوس باز قرار می‌دهند که اسلام به مبارزه با این امور پرداخته و ثروت اندوزی از راه‌های نامشروع را جایز نمی‌داند.

^۱ همان: ۳۳

^۲ قرائتی، همان، ص ۴۶۱

^۳ مکارم، همان، ص ۴۶۱

جمع‌بندی

«عفاف» در آموزه‌های قرآنی از جایگاه والایی برخوردار است و همواره از آن به عنوان قوی‌ترین نیروی تعدیل‌گرایز و شهوات انسانی یاد می‌شود. آنچه از مفهوم عفاف به ذهن متبادر می‌شده، استعمال این واژه در معنای خاص «حجاب» است. باید توجه داشت که معنا و مفهوم عفاف گسترده از حصر آن در معنای پوشش و حجاب است. عفاف حالتی نفسانی و فطری است که انسان را از حرام باز می‌دارد، اختصاص به جنسیت خاصی ندارد و نمودهای گوناگونی دارد، در حالی که حجاب امری ظاهری و بیرونی است. سوره نور دربردارنده برنامه عفاف است و می‌خواهد انسان را به گونه‌ای تربیت کند که از هر چه منکر و ناپسند است خودداری کند. از همین رو مجازات مردان و زنان زناکار را بیان می‌کند و مسائل دیگر مانند تحریم متهم ساختن افراد به آلودگی ناموسی، نهی از چشم‌چرانی، رعایت حجاب اسلامی، فراهم ساختن وسایل ازدواج سالم، اجازه گرفتن فرزندان به هنگام ورود به استراحتگاه پدر و مادر، عفاف مجردها، عفاف مالی، عفاف در خوردن، همچنین به عدم پیروی از گام‌های شیطان، برپایی نماز، ادای زکات و اطاعت از رسول خدا گسترش می‌دهد. رعایت عفاف می‌تواند تعیین‌کننده‌ترین نقش را در حفظ مسیر اعتدال انسانی ایفا کند و آدمی را به سعادت و کمال حقیقی خویش نایل گرداند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه، ترجمه فیض الاسلام
۳. ابن بابویه قمی، محمد بن علی بن الحسین، من لا یحضره الفقیه، دارالاضواء، ج ۳، ۱۴۱۳ ق.
۴. ابن منظور، محمد، لسان العرب، بیروت: دارالاحیاء التراث العلمی، ج ۹، ۱۴۱۴ ق.
۵. بهرام‌پور، ابوالفضل، سوره نور شعاع عفت؛ تهران: آوای قرآن، چاپ هفتم، ۱۳۸۵ ش.
۶. بهرام‌پور، ابوالفضل، نسیم حیات، تهران: آوای قرآن، چاپ ششم، ۱۳۸۹ ش.
۷. بهزادپور، سیمیندخت، لباس فردا: جایگاه حجاب در برنامه‌ریزی فرهنگی، تهران: سوره مهر (حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.
۸. بهشتی، احمد، منشور عفاف، قم: موسسه بوستان کتاب، چاپ سوم، ۱۳۹۰ ش.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، جهاد با نفس، ترجمه محمودی گلپایگانی، قم: مستجار، ۱۳۸۸ ش.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت (ع)، ج ۱۴، ۱۴۰۹ ق.
۱۱. دشتی، عبدالمجید، حماسه عفاف و حجاب، قم: انتشارات کریمه اهل بیت (ع)، چاپ هفتم، ۱۳۹۱ ش.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، انتشارات مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۸۳ ش.
۱۳. رضایی اصفهانی، محمد علی و دیگران، تفسیر قرآن مهر، انتشارات عصر ظهور، چاپ اول، ۱۳۸۹ ش.
۱۴. رفیعی، محسن؛ شریفی، معصومه؛ اربعین حجاب، تهران: سازمان بسیج جامعه زنان کشور، مدیریت آموزش و پرورش، چاپ دوم، ۱۳۸۹ ش.
۱۵. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ بیست و هشتم، ج ۱۵، ۱۳۸۸ ش.
۱۶. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵ ش.
۱۷. طبیبی، ناهید، عطر عفاف (نگرشی نو بر عفاف و حجاب)، قم: انتشارات جامعه الزهراء، چاپ هفتم، زمستان ۱۳۹۰ ش.
۱۸. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: دارالحجره، ج ۱، ۱۴۰۵ ق.
۱۹. قاضی‌زاده، کاظم؛ احمدی سلمانی، علی؛ عفاف در آیات قرآن و نگاهی به روایات، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان، تابستان ۱۳۸۶ ش.
۲۰. قرائتی، محسن، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ چهاردهم، ج ۸، ۱۳۸۷ ش.
۲۱. قمی، عباس، سفینه‌البحار، دارالاسوه للطباعة، ج ۸، ۱۴۴۲ ق.
۲۲. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، محقق: طیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب، ۱۴۰۴ ق.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب اسلامی، ج ۲، ۱۳۶۳ ش.
۲۴. مجتبوی، سید جلال‌الدین، علم اخلاق اسلامی گزیده کتاب جامع السعادات، انتشارات حکمت، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
۲۵. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، بیروت: موسسه الوفاء، ج ۷۶، ۱۴۰۳ ق.
۲۶. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دار الحدیث، ج ۷، ۱۳۸۶ ق.
۲۷. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات الزهراء، چاپ پنجم، ۱۳۶۴ ش.
۲۸. مطهری، مرتضی، مسئله حجاب، تهران: انتشارات صدرا، چاپ صد و سی و چهارم، دی ۱۴۰۱ ش.
۲۹. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران: انتشارات فرهنگ ماهرخ، چاپ اول، ۱۳۸۶ ش.

۳۰. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و یکم، ج ۱۴، ۱۳۸۰ ش.
۳۱. منصوریان، محمد علی، پرده جمال، قم: انتشارات وثوق، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.
۳۲. مولوی نیا، محمد جواد، ترجمه رساله حقوق امام سجاد (ع)، قم: موسسه انتشاراتی امام عصر (عج)، چاپ چهارم، ۱۳۹۳ ش.